

ЗА СЪДБАТА НА ВЪЗВРАТНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

За историческия развой на българския език е много характерен процес, свързан с отпадане на граматичните средства за означаване на лице като субект или обект на глаголното действие. В писмените паметници от по-старите периоди в развитието на езика ни тези средства са представени неравномерно и непълно. Едни се откриват в старобългарски, а други, за които има сведения, че са възникнали рано, са засвидетелствани доста късно.

По различен повод в граматичната литература се говори за следните средства за означаване на лице като субект и обект на глаголното действие (по-нататък само **средства за означаване на лице**):

1. Форми за родителен вместо за винителен падеж на съществителни, прилагателни, числителни имена и местоимения, когато означават лице като обект на глаголното действие – т. нар. **родително-винителен падеж**. В част от днешните български диалекти са запазени употреби на форми за дателен падеж на имената и местоименията. Тези употреби са ограничени само при имената, означаващи лица. Специализирана употреба на дателния падеж в старобългарски за означаване на лице обаче не се отбелязва. Според отделни езиковеди в процес на специализиране за означаване на лице са били само съществителните от мъжки род, *о-* и *јо-*основи, с окончание *-ови/-ѣви*. Остатъци от такива употреби не се откриват в съвременния български език.

2. Лични и притежателни местоимения за 1 и 2 л. ед. и мн. ч.

3. Възвратни местоимения.

4. Въпросителните местоимения **къто** и **чи** и образуваните от тях неопределителни и отрицателни местоимения.

5. Вероятно в процес на създаване, но неотразени в старобългарския книжовен език са били различни именни и местоименни форми, образувани от основи на прилагателни, числителни и местоимения със суфикси *-(и)ма*, *-ина*, *-мина*, *-тина* и *-ица*, напр. *трима*, *колцина*, *двамина*, *седемтина*, *четворица* и др.

Общо за цялата система на посочените форми е ранната тенденция към загубване на специфичната им служба. В резултат на това част от тези форми са отпаднали, други са в процес на отпадане, а трети са запазени, но с променена природа.

Тук ще разгледам само въпросите, свързани със състоянието и тенденциите в развитието на двете възвратни местоимения – личното и притежателното. В граматиките на старобългарския език на тези местоимения се обръща много малко внимание. Това се компенсира в значителна степен от материала в старата, но много ценна студия на К. Мирчев за употребите на възвратното притежателно местоимение *свой* в историческия развой на българския език¹. Макар че е съсредоточил анализа си върху притежателното възвратно местоимение, именитият историк на българския език отбелязва накратко и най-важните особености на личното възвратно местоимение.

В старобългарските писмени паметници това местоимение има непълна парадигма само за единствено число. Формите му са общи за всички лица на ед. и мн. ч. и не се изменят по род: род. пад. *сѣѣ*, дат. пад. *сѣѣѣ* си, вин. пад. *сѣѣ* сѧ, твор. пад. *сѣѣѣѣ*, мест. пад. *сѣѣѣ*.

Макар че службата на старобългарското възвратно лично местоимение да означава лице не се отбелязва специално, тя е очевидна. Особеностите на това местоимение обикновено се разглеждат в един раздел с личното местоимение. Езиковедите отбелязват, че в старобългарските писмени паметници личното възвратно местоимение е означавало както едно, така и няколко л и ц а, като винаги е показвало отношението на действието към самия субект (или субекти)². Според К. Мирчев първоначално това местоимение, както и възвратното притежателно, се е отнасяло "към главното лице на изречението, безразлично дали то е било в първо, второ или трето лице, дали в единствено или в множествено число"³.

От произведената по-горе парадигма се вижда, че в старобългарския език формите на възвратното лично местоимение са били

силно ограничени. С редки примери е набелязано и началото на процес, който заменя формите за 1 и 2 л. с форми на личното, напр.: *азъ съвѣдѣтельствоуѣхъ о мѣнѣ* (вм. о себѣ) Мар. и Зогр. ев., Йо 5. 31; *Изъми є и връзи отъ тебе* (вм. отъ себе) Мар. ев., Мт 5. 29; *помилоуи і дажди имъ щѣленіе отъ тебе* (вм. отъ себе) і съдравіе Син. мол. 39. 20¹.

К. Мирчев е склонен да вижда в тези употреби влияние на гръцкия оригинал, като отбелязва, че има и други отклонения, които не са зависими от него, но към личното невъзвратно местоимение се прибавя и прилагателното *самъ*, напр.: и *чѣто глѣши о тебѣ самомъ* Мар. и Зогр. ев., Йо 8. 14, гр. *τί λέγεις περί σεαυτοῦ*⁵.

Колебливата позиция на К. Мирчев по отношение на гръцкото влияние при замяната на формите на личното възвратно местоимение с форми на обикновеното лично в старобългарските писмени паметници е обяснима, тъй като тази замяна, макар и да не е книжовна, е често срещана в днешните български диалекти и в разговорната реч, т. е. напълно възможно е да имаме работа с развитие на домашна почва. Това предположение се подкрепя добре и от богато документираните замени на притежателното възвратно местоимение с форми на притежателното, които ще бъдат разгледани по-долу.

В нормативните граматики на съвременния български книжовен език нерядко се обръща внимание, че единствените запазени до днес дълга и кратка форма на възвратното лично местоимение *себе си* могат да се заменят с дълги и кратки форми на личното местоимение, макар че тази замяна се осъжда. Повече подробности отбелязва Ю. Маслов, който пише следното: "Понякога могат да се срещнат случаи на не книжовна, неправилна употреба на невъзвратното местоимение в 1 и 2 лице вместо възвратното, напр. *вземй ме с тебе* (вместо правилното *със себе си*) – случаи, отразяващи неславянски езикови влияния (но са абсолютно невъзможни "моя ме", "миеш те" и др. п.; в този случай славянската норма на употреба на възвратните форми остава непоклатима). В някои случаи неправилната употреба на невъзвратните местоимения вместо възвратното прониква и в областта на 3 лице... Като резултат от отделни нарушения на правилата за употреба на възвратните местоимения понякога вместо *себе си* възникват "хибридни", контаминирани форми като "мене си". Така напр. у Вазов срещаме: - *Това е клеветѣ и лъжѣ. Аз*

и не нѣся револвѣр с мѣне си; или у Елин Пелин (при предаване речта на старец славянин): *Всякой нѣго си глѣда, а за другите не иска и да знае*"⁶.

В различните граматични съчинения употребата на обикновено лично вместо възвратно лично местоимение се осъжда категорично не само като ненормативна, но и като н е п р а в и л н а. Въсъщност това са две различни неща. Тази употреба от историческо гледище не е неправилна, защото представлява етап от закономерен процес, чиито начални прояви се забелязват още в старобългарски. Тя може да се смята за ненормативна дотогава, докато в присъствието ѝ в узуса не покаже, че е станала част от нормата и трябва да бъде кодифицирана.

За съжаление Българският диалектен атлас не регистрира отпадането на дългата форма *себе* на възвратното лично местоимение. Много важни сведения обаче съдържат многобройните конкретни диалектоложки изследвания. Един изчерпателен преглед тук би заел твърде много място, но не е нужно специално да се доказва, че множество български говори, както източни, така и западни, н е п о з н а в а т възвратната форма *себе*, вместо която употребяват формите на личното местоимение. По-напреднал е процесът в западните български диалекти.

Кратките възвратни форми *се* и *си* поначало са имали широка приглаголна употреба и постепенно са се превърнали във възвратни частици, с чиято помощ се изразява определено залогово значение. По тази причина те са се запазили само формално (не като възвратни местоимения).

Вижда се, че има основания да се смята, че в бъдеще единствената дълга възвратна лична форма *себе* ще отпадне окончателно. Сегашното състояние в българските диалекти и в разговорната реч е сигнал, че остатъчните употреби на тази форма трябва внимателно да се наблюдават от българските езиковеди и да бъдат взети предвид при евентуални нормативни книжовно-езикови промени.

За разлика от личното, възвратното притежателно местоимение се коментира много по-подробно в изследванията върху съвременния български книжовен език. Езиковедите признават, че когато глаголът е в 1 или 2 л., а обектът принадлежи на глаголното лице, се допуска употреба на обикновено притежателно вместо на възвратно

притежателно местоимение, напр.: *зная моите* (вм. *своите задължения*; *виждаме нашите* (вм. *своите*) *слабости* и др. Препоръчва се в такива случаи да се предпочита възвратното местоимение⁷. Независимо от това, че посочената замяна се признава отчасти за допустима, на нея не се гледа като на процес с определена посока на развитие и с определени очаквани резултати.

Както споменах по-горе, ние притежаваме обширната студия на К. Мирчев, в която употребите на формите на възвратното притежателно местоимение в старобългарския и в съвременния български език са разгледани много подробно и прецизно.

В старобългарски това местоимение, за разлика от личното възвратно, е имало форми и за трите рода и се е изменяло, подобно на прилагателните имена, по число и падеж. Пълният материал от 7 старобългарски паметника (Супрасълски сборник, Клоцов сборник, Синайски псалтир, Синайски молитвеник, Зографско евангелие, Мариинско евангелие и Савина книга) и статистическите данни показват, че в старобългарски е бил о т д а в н а в ход процес, който е заменял формите за 1 и 2 л. на възвратното притежателно местоимение с формите на обикновеното притежателно. Примерите са твърде много, което дава основание на К. Мирчев да заключи, че "имаме процес, който се е намирал не в зародиш, а в доста напреднала фаза във времето, когато са се осъществявали старобългарските преводи"⁸.

Изнесенният материал съдържа замени само в 1 и 2 л. Все пак К. Мирчев е успял да открие десетина примера, в които замяната е извършена и в 3 л., напр.: и того родителѣмъ съложчи сѧ оу тѣла прѣкѣвати оумѣршаго сѧ и хъ Супр. сб. 536; самъ же иванъ имѣаше ризы свои ѿ власѣ велѣвѣждѣ и поясѣ оузенанъ ѿ чрѣслѣхъ е г о Мар. св., Мт 3. 4; видѣ ина бѣ брата иако сѧ зеведеова и Ивана брата емоу въ кораби съ зеведеомъ оцѣмъ има строаща мѣжа и м а Сав. кн., Мт 4, 21⁹.

Според К. Мирчев оскъдните примери за замени в 3 л. са свидетелство "за особено строго спазвано в старобългарски правило да не се пренебрегва употребата на възвратното притежателно местоимение в трето лице единствено и множествено число"¹⁰. Този извод авторът повтаря и на с. 42 в своята студия, като добавя, че ограничаването не се е отнасяло за 1 и 2 л.

Такъв извод според мене е неприемлив, тъй като е недопустимо от нормативно гледище изискването за редовна употреба да се отнася само за една от формите в дадена парадигма. Като се има предвид твърде близката връзка между говоримия и книжовния старобългарски език, може да се приеме, че имаме работа с нееднакво по време засягане на различните форми на възвратното притежателно местоимение от описвания процес, характерно за говоримия старобългарски език. Самият К. Мирчев посочва, че и в други езици употребата на това местоимение все още е редовна само в 3 л., а "в някои модерни езици" обикновеното притежателно местоимение се е настанило и там¹¹.

По-късното изместване на възвратното притежателно местоимение от обикновено притежателно местоимение в 3 л. най-вероятно се дължи на стремеж да не се допусне в определен контекст двусмислица, което е невъзможно при замяната в 1 и 2 л., напр.: *Иван и Петър четяха в стаята. Иван взе неговата (вм. своята) книга* – може погрешно да се разбере, че субектът на глаголното действие (Иван) е взел не своята, а книгата на Петър. Процесът обаче не може да бъде спрял и в случаи, когато има опасност от погрешно предаване на информацията, се търсят средства за уточняване, например към обикновеното притежателно местоимение се прибавя кратката форма си: *Иван и Петър четяха в стаята. Иван взе неговата си книга*.

От прегледа на състоянието в българските диалекти, което прави в студията си К. Мирчев, се вижда, че отпадането на формите на възвратното притежателно местоимение е по-интензивно в западните говори, но е характерно и за редица говори на изток. Не са малко говорите, които не познават възвратно притежателно местоимение¹². Посоката, в която действа процесът, е еднаква с посоката, в която отпада дългата форма *себе* на личното възвратно местоимение. Този факт е твърде показателен, тъй като говори за общи причини, с които е свързано отпадането на възвратните български местоимения.

Макар че смята изместването на възвратното притежателно местоимение в съвременния български език за силно изразено само в 1 и 2 л., К. Мирчев не пренебрегва и немалкото замени в 3 л., които се откриват не само в диалектите, но и в съвременния български книжовен език. "По-горе казахме – пише авторът, – че при трето

лице възвратното притежателно местоимение се пази доста строго в литературния език. Все пак и тук намираме отклонения, които не бива да се определят само като изключения. Това са всъщност сериозни признаци за възможни пробиви и на такива места, гдето засега въпросните местоимения се чувстват най-здравео на мястото си¹¹³. К. Мирчев смята, че описваният процес не е резултат от нечие чуждоезиково влияние, но не се ангажира с повече съображения, макар че смята явлението за самородно.

Въпреки че не е характерно само за българския език, отпадането на старите възвратни местоимения трябва определено да се свърже с общия процес, при който отпадат граматичните средства за означаване на лице като субект или обект на глаголното действие.

Без съмнение предстои окончателното отпадане на тези форми, като най-късно ще стане това при формите за 3 л. ед. и мн. ч. на възвратното притежателно местоимение. Изтъкнатите закономерности обясняват и състоянието на формите на възвратните местоимения в българската разговорна реч.

БЕЛЕЖКИ

¹ Мирчев, К. Употреба на възвратното притежателно местоимение *свой* в старо-и новобългарски език. – В: Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, том XL, II, 1945/46, С., 1946, с. 1–59.

² Хабургаев, Г. А. Старославянский язык, М., 1974, с. 211.

³ Мирчев, К. Цит. съч., с. 4.

⁴ Пак там, с. 4–5.

⁵ Там, с. 5.

⁶ Маслов, Ю. С. Граматика на българския език, С., 1982, с. 303.

⁷ Вж. напр. Граматика на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология, С., 1983, с. 198.

⁸ Мирчев, К. Цит. съч.

⁹ Пак там, с. 42.

¹⁰ Там, с. 10.

¹¹ Там, с. 8.

¹² Там, с. 47–52.

¹³ Там, с. 57.